

تزکیه و تهذیب نفس از منظر دعای هشتم صحیفه سجادیه

اکرم حاجیان¹

چکیده

یکی از مباحث مهم در معارف اسلامی «دعا» است که به معنای خواندن می‌باشد و از دیدگاه قرآن و روایات دارای آثار تربیتی برای نفس انسان باشد، مفهوم دعا، درخواست از وجود برتر برای رهایی از امراض روحی و نفس و رهایی از مشکلات و رسیدن به خواسته هاست. صحیفه سجادیه کتابی حاوی ۵۴ دعا از حضرت امام سجاد (علیه السلام) است، در صحیفه سجادیه به آثار تربیت معنوی و رفتاری و تزکیه و تهذیب نفس در همه ادعیه به خصوص دعای هشتم تصریح شده است، خداوند متعال در قرآن کریم، مسأله تزکیه و تهذیب نفس را به عنوان با اهمیت‌ترین مطلبی که صراحتاً بدون هیچ استعاره و کنایه ای بشر را به آن دعوت نموده ذکر کرده است، از طرفی مسأله تزکیه و تهذیب نفس یکی از اساسی‌ترین مفاهیم در نزد امام سجاد (علیه السلام) است؛ در این راستا، ادعیه صحیفه سجادیه نه تنها نیایش‌هایی فردی و عبادی، بلکه گنجینه‌هایی از معارف اخلاقی و تربیتی به‌شمار می‌آیند که دربردارنده نکات عمیق روان‌شناختی و انسان‌شناختی هستند، دعای هشتم صحیفه سجادیه با زبانی عارفانه و روان‌کاوانه، به تبیین مهم‌ترین موانع و آفات اخلاقی پرداخته و مسیری روشن برای تهذیب نفس و رسیدن به آرامش درونی ترسیم می‌کند. بر این اساس هدف اصلی مقاله بررسی تزکیه و تهذیب نفس از منظر دعای هشتم صحیفه سجادیه می‌باشد؛ که بر اساس روش توصیفی - تحلیلی نوشته شده است، از جمله مهم‌ترین نتایج و یافته‌های می‌توان گفت در این دعا، امام سجاد (علیه السلام) با شناخت دقیق از لطایف نفس انسانی، به تضرع در پیشگاه خداوند برای نجات از صفاتی چون هوای نفس، خشم، حسادت، عجب و کینه می‌پردازد و از خداوند، نفس مطمئنه، اخلاق پسندیده و تواضع در برابر حق را طلب می‌کند.

واژگان کلیدی:

تزکیه نفس، تهذیب، صحیفه سجادیه، امام سجاد (علیه السلام)، دعای هشتم صحیفه سجادیه.

¹ - دانش آموخته سطح 2، حوزه علمیه فاطمه الزهرا (سلام الله علیها)، اصفهان. خمینی شهر.

مقدمه

تهذیب نفس، یعنی پاکیزه و تزکیه نمودن روح از رذایل و زشتی ها و اهمیت این امر، بر کسی پوشیده نیست، در این راستا از مهمترین تلاشهای اهل بیت (علیهم السلام) توجه دادن مردم به تزکیه و تهذیب نفس بوده است و حضرت سجاد (علیه السلام) در دعای هشتم صحیفه سجادیه در فرازهای متعددی در این زمینه به درگاه خداوند راز و نیاز کرده است.

از آن جا که دعای هشتم از صحیفه سجادیه با عنوان دعای حضرت زین العابدین (علیه السلام) در پناه بردن به خدا از بدی های نفس، دربردارنده آموزه هایی ژرف در زمینه اصلاح درون، تهذیب اخلاق و پالایش باطن است. اما با وجود چنین مباحثی و اهمیت این دعا در حوزه اخلاق و سلوک، کمتر به تحلیل روشمند آن از منظر فرآیند تزکیه و تهذیب نفس پرداخته شده است. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام پژوهش را مشخص می کند و لزوم مطالعه ای عمیق تر در این زمینه را نشان می دهد. ضرورت انتخاب موضوع این است که از آن جا که تمام اولیاء و انبیاء و کتب آسمانی در مسیر اجرای تهذیب نفس و دعوت مردم به سوی این مسیر گام برداشته اند و ارزش و بزرگی تهذیب نفس در سطح اجتماع از منظر قرآن به حدی است که به صورت اصلی بنیادین مطرح گشته و خداوند به طور قاطع به آن فرمان می دهد بنابراین بررسی این دعا می تواند به شناخت دقیق تری از نگاه اهل بیت (علیهم السلام) به نفس انسانی، راه های تربیت باطن و موانع کمال اخلاقی بینجامد و زمینه را برای بهره مندی کاربردی از متون دعایی در فرآیند اصلاح فردی و اجتماعی فراهم سازد.

از نظر پیشینه تجربی در خصوص این موضوع برخی مقالات و کتب مشابه عنوان وجود دارد: 1) کتاب «اخلاق در صحیفه سجادیه» نوشته دکتر علی صفایی حائری، در بخش هایی از کتاب به آموزه های اخلاقی برخی ادعیه پرداخته است، اما تمرکز خاصی بر دعای هشتم ندارد. 2) مقاله «نقش دعا در تهذیب نفس» نوشته حجت الاسلام دکتر محمد محمدرضایی در مجله معارف اسلامی، به طور کلی به نقش ادعیه به عنوان ابزار تربیتی پرداخته و نمونه هایی از صحیفه را نیز مطرح کرده، ولی تحلیل موردی دعای هشتم ارائه نکرده است. 3) کتاب «تزکیه نفس در آیات و روایات» اثر آیت الله مجتبی تهرانی، اگرچه تمرکز مستقیمی بر صحیفه ندارد، اما چارچوبی جامع از موانع تهذیب نفس و روش های اصلاح اخلاق را ارائه می دهد که با مضامین دعای هشتم هم پوشانی دارد. وجه تمایز نوشتار حاضر با کتب و پژوهش های فوق الذکر در این است که در نوشتار حاضر به بررسی تزکیه و تهذیب نفس از منظر دعای هشتم صحیفه سجادیه پرداخته می شود ولی در موارد فوق این امر انجام نشده است. اکنون سؤال اصلی پژوهش این است که تزکیه و تهذیب نفس از منظر دعای هشتم صحیفه سجادیه چگونه است؟

1- مفهوم شناسی

در این قسمت از نوشتار برخی از مهمترین واژه ها از نظر لغوی و اصطلاحی تبیین می شوند.

1-1 تهذیب نفس

«تهذیب» در لغت به معنای رشد دادن (راغب اصفهانی، 1385، ص. ذیل ماده "زکی") پاکیزه کردن (ابن منظور، 1414، ص. ذیل "هذب")، اصلاح کردن، خالص کردن و شتاب کردن (شرتونی، 1377، ص. ذیل "هذب")، استوار ساختن و دور کردن شیء از عیب است (دهخدا، 1374، ص. 5869) و مُهذَّب کسی است که پیراسته از عیوب اخلاقی و آراسته به اوصاف نیکو باشد. (فراهیدی، 1408، ص. ذیل "هذب").

«تهذیب» در اصطلاح، از مقامات سلوک و به معنای تبدیل اخلاق مذموم به محمود یا جدا شدن از نفس اماره و شیطان است؛ از این رو، عبودیت جز با «تهذیب» به دست نمی آید. (بقلی، 1392، ص. 104)، پاک کردن و پیراستن نفس از نقایص و صفات رذیله و آراستن آن به صفات پسندیده و کمالات نفسانیه و فراهم آوردن زمینه برای پرورش استعداد های درونی خود و به ظهور و فعلیت رساندن امکانات بالقوه ای که خدای متعال در فطرت انسان قرار داده است. (مصباح یزدی، 1385، ص. 17). بر این اساس، «تهذیب نفس» به معنای تهذیب اخلاق خود را به محاسن اخلاق آراستن می باشد. (دهخدا، 1374، ص. 5869).

1-2 صحیفه سجادیه

در لغت «صحیفه» بر وزن «سقیفه» به معنای نامه و کتاب است که جمع آن «صحائف» و «صحف» می باشد. (معلوف، 1387، ص. 1031)، مثل آیه: «وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرتْ» (تکویر 81)؛ هنگامی که نامه اعمال مردم گشوده می شود. «صحیفه سجادیه» کتابی حاوی ۵۴ دعا از حضرت امام سجاد (علیه السلام) است. «صحیفه سجادیه» پس از قرآن و نهج البلاغه، بزرگترین گنجینه حقایق و معارف الهی است و بدین رو، به آن «اخت القرآن» (خواهر قرآن)، «انجیل اهل بیت»، «زبور آل محمد» و «صحیفه کامله» لقب داده اند. (تهرانی، 1403، ص. 18-19).

«صحیفه کامله سجادیه» از جمله کتابهایی است که انتساب آن به امام زین العابدین (علیه السلام) ثابت شده و از جمله آثار باقی مانده از قرن اول هجری است که «صحیفه ی کامله» هم نام دارد (معلوف، 1387، ص. 1030). از این جهت به آن «کامله» گفته شده است که هر کس بخواند، به کمال مطلوب خود می رسد؛ زیرا منشی در انشاء آن حد کمال قدرت را به کار برده و وجه تسمیه او به کامله همین است بلکه این صحیفه در مقابل صحیفه دیگری که مشتمل بر بعضی ادعیه است، کاملتر است. (اصفهانی، بی تا، ص. 259).

«صحیفه سجادیه» سومین منبع مهم اسلام به شمار می آید و علمای بزرگ شیعه از آن در «اجازات روایت» خویش نام برده و به افراد مورد اعتماد اجازه نقل آن را داده اند. علت نامگذاری این کتاب به «صحیفه کامله» این است که نزد «زیدیه» نسخه ای از صحیفه وجود دارد که کامل

نیست، بلکه در حدود نصف صحیفه کامله است. به همین سبب، امامیه صحیفه موجود نزد خویش را صحیفه کامله گویند. (مرعشی-نجفی، 1384، ص. 9). این کتاب پس از قرآن و نهج البلاغه، مهم‌ترین میراث مکتوب شیعه به حساب می‌آید و به نام‌های «خواهر قرآن» و «انجیل اهل بیت» نیز مشهور است. صحیفه سجادیه مانند قرآن و نهج البلاغه از نظر فصاحت و بلاغت مورد توجه قرار گرفته است. امام سجاد (علیه السلام) بسیاری از معارف دینی را در دعا‌های خود بیان می‌کند؛ موضوعاتی مثل خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی و مباحث عالم غیب، فرشتگان، رسالت انبیاء، جایگاه پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام)، امامت، فضایل و رذایل اخلاقی، گرامیداشت اعیاد، مسائل اجتماعی و اقتصادی، اشارات تاریخی، نعمت‌های مختلف خداوند، آداب دعا، تلاوت، ذکر، نماز، عبادت و رعایت حقوق والدین به طور اکمل. (اربلی، 1405، ص. 89).

1-3 دعا

واژه «دعا» در لغت به معنای خواندن (عمید، 1384، ص. 324)، درخواست انجام دادن کار و حاجت خواستن است از «دعو» گرفته شده به معنای این که انسان به کمک صدا و کلام، چیزی را متوجه خود سازد (ابن‌فارس، 1407، ص. 279). کلمه‌ی «دعا» و مشتقاتش، حدوداً بیش از 200 بار در آیات قرآن کریم به کار رفته است. راغب اصفهانی در مورد تعریف «دعا» می‌گوید: «دعا در جایی به کار می‌رود که نام مخاطب برده می‌شود، هر چند ممکن است این واژه به جای واژه ندا نیز به کار رود». (راغب اصفهانی، 1385، ص. 170).

«دعا» در اصطلاح، درخواست از خداوند منان است، این واژه در قرآن و احادیث معمولاً خواه به صورت مصدر یا ماضی یا سایر مشتقات آن به معنی خواندن آمده است. دعا و نیایش اصطلاحاً عبارت است از برقرار کردن رابطه میان انسان و پروردگار؛ رابطه میان موجودی بی‌نهایت کوچک و ضعیف (انسان) و وجودی بی‌نهایت بزرگ و غنی (خداوند متعال) اگر این رابطه روحی با عشق و علاقه عمیق و با سوز و گداز همراه باشد، از آن به راز و نیاز و مناجات تعبیر می‌شود. (بهرامی، 1384، ص. 14-15).

2- نگرشی اجمالی به دعای هشتم صحیفه سجادیه

دعای هشتم صحیفه سجادیه از دعا‌های مأثور امام سجاد (علیه السلام) با موضوع: پناه بردن به خداوند از کارهای ناپسند و بدی اخلاق در ده فراز است؛ نامی بخش‌های اول دعا اختصاص به مسائلی همچون پناه‌بردن به خداوند از ناملایمات و اخلاق سوء و کارهای ناپسند همچون: طغیان از، خشم، حسد، بدی اخلاق، زیاده‌روی در شهوت و... و در بخش آخر در دعای هشتم به مسائلی مانند: طلب رحمت الهی در جهت تزکیه و تهذیب نفس و آرامش نفس اشاره شده است، به همین دلیل جایگاه دعای هشتم صحیفه سجادیه در حفظ سلامت روان و پاکیزگی نفس انسان به خوبی قابل مشاهده است، تهذیب نفس یعنی دستیابی به ایمان، آرامش و امنیت درون و به دور بودن از امراض روحی، رذایل و تعارض‌های مزمن روانی، بنابراین وقتی دعای هشتم صحیفه خوانده می‌شود خواننده دعا این احساس آرامش را کاملاً درک می‌کند. (انصاریان، 1386، ص. 177). هدف امام از بیان این دعا پالایش درونی نفس از رذائل اخلاقی و آراستن نفس به فضائل انسانی و الهی است.

3. راهکارهای تهذیب و تزکیه نفس در دعای هشتم صحیفه سجادیه

یکی از مهم ترین آموزه های تربیتی مکتب حیات بخش اسلام برای دستیابی به تهذیب نفس و تزکیه نفس و تقرب به درگاه خداوند دعاها و صحیفه سجادیه است. زیرا بهترین خواسته های قلبی انسان در آن مطرح شده که با زبان امام سجاد (علیه السلام) از خداوند درخواست شده اند این ادعیه در واقع الگویی عملی برای تهذیب نفس انسان است که طی آن فرد مستقیماً با خداوند ارتباط برقرار کرده و به راز و نیازهایی می پردازد که قبلاً حضرت سجاد (علیه السلام) آنها را به انسان آموزش داده و خود نیز آنها را از خداوند درخواست کرده است. (مختاری، 1377، ص. 97). راهکارهای ارائه شده به شرح ذیل است:

1-3 استعاذه

اولین و مهمترین راهکاری که هم در صحیفه سجادیه و هم در آیات نورانی و حیانی برای تزکیه نفس انسان از بدی ها معرفی شده است «استعاذه» یا پناه بردن به خداوند از شر این بدی ها است؛ استعاذه در فرهنگ اسلامی به ویژه در قرآن، دعایی است که به وسیله آن، انسان برای مقابله با آفات، خطر ها، و دشمنان درونی و بیرونی از خداوند و همچنین برای مقابله با وسوسه های شیطانی یاری می جوید. (محمدی شهری، 1384، ص. 192).

استعاذه را می توان با عبارات مختلف خواند (مجلسی، 1410، ص. 5)؛ اما در روایت آمده است که مشهورترین استعاذه عبارت: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» و «أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» است (مجلسی، 1410، ص. 5)؛ نظم و آیه ای این دو عبارت با آیه 98 سوره نحل سازگارتر است. همچنین دو سوره ناس و فلق که مشهور به «مَعُوذَتَيْنِ» هستند در خصوص استعاذه و پناه بردن به خداوند هستند (طبرسی، 1374، ص. 866) و امام سجاد (علیه السلام) نیز در برخی از فرازهای ادعیه خود از کلمات استعاذه در خصوص کسب تزکیه و تهذیب نفس و پاکسازی نفس و پیشگیری و مقابله نفس با وسوسه های شیطان استفاده کرده است، حتی در معرفی دعای هشتم صحیفه سجادیه لفظ استعاذه آمده است: «وَ كَانَ مِنْ دُعَائِهِ (علیه السلام) فِي الْإِسْتِعَاذَةِ مِنَ الْمَكَارِهِ وَ سَيِّئِ الْأَخْلَاقِ وَ مَذَامِّ الْأَفْعَالِ (بلاغی)، ترجمه صحیفه سجادیه، دعای هشتم، معرفی موضوع دعا)؛ دعای آن حضرت در پناه بردن به خداوند از ناملایمات و اخلاق سوء و کارهای ناپسند».

همچنین در فراز اول همین دعا نیز امام سجاد (علیه السلام) از راهکار استعاذه استفاده نموده و چنین فرموده است: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ (بلاغی)، ترجمه صحیفه سجادیه، دعای هشتم، فراز اول)؛ خدایا! به تو پناه می برم». بنابراین از آنجا که تهذیب نفس نیاز به استعاذه دارد تا شیاطین به نفس انسان نفوذ نکند امام سجاد (علیه السلام) این امر را با استعاذه در این دعا شروع کرده است، انسان که از فریب و وسوسه شیطان آگاه نیست، پس بهترین روش آن است که انسان خود را در پناهگاه امن الهی قرار دهد و به او پناه ببرد. از همین رو، حتی گفتن معاذالله یا اعوذ بالله نقش مهمی در رهایی از نفوذ شیطان و کسب تزکیه و تهذیب نفس انسان دارد.

البته استعاذه در دعای هشتم تقریباً در شروع همه فرازها هست و این نشان می دهد که امام سجاد علیه السلام با استعاذه واقعی به درخواست پناه از خداوند روی آورده است چون برای هر فرازی این عبارت استعاذه را به کار برده است و استعاذه واقعی آن است که با عمل به آموزه های دین اسلام انجام

نتیجه‌گیری

صحیفه سجاده کتبی حاوی ۵۴ دعا از حضرت امام سجاد (علیه السلام) است. «صحیفه سجاده» پس از قرآن و نهج البلاغه، بزرگ‌ترین گنجینه حقایق و معارف الهی است و بدین رو، به آن «اخت القرآن» (خواهر قرآن)، «انجیل اهل بیت»، «زبور آل محمد» و «صحیفه کامله» لقب داده‌اند. دعای هشتم از صحیفه سجاده، دربردارنده‌ی استغاثه‌ای از امام سجاد (علیه السلام) برای نجات از تاریکی‌های نفس و جاذبه‌های منفی درون است. موضوع «تزکیه و تهذیب نفس در آئینه دعای هشتم صحیفه سجاده» یکی از مباحث اخلاقی-عرفانی عمیق و قابل تأمل است. دعای هشتم از صحیفه سجاده با عنوان دعای حضرت زین‌العابدین (علیه السلام) در پناه بردن به خدا از بدی‌های نفس، دربردارنده آموزه‌هایی ژرف در زمینه اصلاح درون، تهذیب اخلاق و پالایش باطن است.

برخی از محورهای تهذیبی که راهکار برای تهذیب نفس هستند و در دعای هشتم به آنها اشاره شده است، عبارتند از: شناخت رذائل درونی و درخواست نجات از آنها زیرا امام (علیه السلام) با شناختی دقیق از نفس اماره، خدا را به فریاد می‌خواند تا او را از صفات ناپسند مانند: هوای نفس، خشم، عصبیت، حسد، و ... دور کند. همچنین استعاذه عامل مهم دیگر در تهذیب نفس است و در تمام فرازهای دعای هشتم تکرار شده است، درخواست قدرت بر کنترل نفس در امور دیگری مانند یاری نکردن به ظالم، ظلم نکردن و ... نیز در تهذیب نفس مؤثر است نشان از خیرخواهی انسان نیز دارد و در فراز آخر به طلب رحمت و تقویت فضائل اخلاقی (آراستگی نفس) در دعای هشتم اشاره شده است از طرفی دیگر پرهیز از خردشماری گناهان و بدی در باطن عامل دیگری در جهت تهذیب نفس در این دعا معرفی شده است و در همچنین از تحقیر تهیدستان و یا نهی از فخرفروشی ثروتمندان به عنوان فضیلت اخلاقی در این مسیر مثمرتر هستند و در نهایت پرهیز از طغیان و اسراف نیز عامل مهم در تهذیب نفس و تزکیه نفس هستند.

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن

1. ابن فارس، محمد بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، بیروت: نشر دارالکتب الاسلامیه، 1407
2. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالاحیاء التراث العربیه، 1414 هـ.ق.
3. اربلی، ابوالفتح، کشف الغمة فی معرفة الائمه، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۵ ق.
4. اصفهانی، عماد الدین حسین، زندگانی امام زین العابدین، تهران: نشر محمد، بی تا
5. امینی، ابراهیم، معارف، چاپ اول، تهران: انجمن اولیاء و مربیان، 1372
6. انصاریان، حسین، عرفان اسلامی، قم، انتشارات پیام آزادی، چاپ اول، 1386.
7.، شرح صحیفه سجادیه، قم، انتشارات پیام آزادی، چاپ اول، 1386.
8. بقلی، روزبهان، کتاب عبر العاشقین، ترجمه: محمد معین، تهران، منوچهری، 1392.
9. بلاغی، صدرالدین، ترجمه صحیفه سجادیه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1383
10. بهرامی، غلامرضا، دعا و زندگی، قم: انتشارات دلیل ما. 1384.
11. تهانوی، محمد علی بن علی، کشاف اصطلاحات الفنون، محقق: دحروج، علی، بیروت: مکتبه لبنان ناشرین، چاپ اول، 1996
12. تهرانی، آقابزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعه، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق
1. جمعی از نویسندگان، مقاله پرهیز از ظلم و کمک به ستمدیده، نشریه پاسدار اسلام، تهران، 1379، شماره 221.
2. حسنی، سید مجید گناه و نابهنجاری، قم، الغدیر، چاپ اول. 1379.
13. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: نشر دانشگاه، 1374

14. راغب اصفهانی، محمد بن حسین ، مفردات راغب، قم : نشر هاجر، 1385.
15. رضایی اصفهانی، محمد علی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، قم : نشر مبین ، 1388
16. شرتونی، سعید ، اقرب الموارد، تهران : نشر حاج و اوقاف ، 1377.
17. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیرالمیزان ، تهران : دارالکتب الاسلامیه ، 1374.
18. طبرسی، فضل بن حسن ، مجمع البیان فی تفسیر القرآن ، تهران : نشر ناصر خسرو ، 1374.
19. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر طبری)، بیروت:، دار المعرفه، بی‌تا
20. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: نشر سپهر؛ 1384
21. فراهیدی، خلیل بن احمد ، العین، بیروت: دارالعلم، 1408.
22. مجلسی، محمد باقر ، بحارالانوار ، بیروت : دارالعلم ، 1407 .
3. محمدی ری شهری، محمد ، نهج الذکر، ترجمه حمید رضا شیخی ، قم :دارالحديث ، 1384
4. مختاری ، محمد حسین ، تفسیر ادعیه ی قرآنی ، تهران : انتشارات مرتضی ، 1377.
23. مرعشی نجفی، محمد بن حسن، صحیفه سجادیه، ترجمه صدرالدین بلاغی ، قم : نشر کتابخانه مرعشی نجفی، 1384
24. مصباح یزدی ، محمد تقی ، به سوی خودسازی ، قم: نشر اسراء ، 1385
25. معلوف ، لوییس، لغت نامه یا فرهنگ بزرگ جامع نوین ، مترجم : احمد سیاح ، تهران : انتشارات اسلام ، 1387

26. مکارم شیرازی ، ناصر ، تفسیر نمونه ، تهران : دارالکتب الاسلامیه ، 1374.